

Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija od 1790. do 1918.: Osnovne smjernice političke povijesti

Kao posljedica dugotrajnih protuturskih ratova od 15. do 18. stoljeća Austrija i Habsburgovci pojavili su se kao glavna kršćanska politička snaga u središnjoj i jugoistočnoj Europi. Različitim mjerama nastojali su u 17. i 18. stoljeću ojačati ustanove središnje vlasti i svoju heterogenu državu, sastavljenu od mnogo pokrajina s različitim povijesnim nasljedem, pretvoriti u modernu centraliziranu monarhiju po uzoru na tadašnju Francusku. U zapadnim pokrajinama svoju su centralističku politiku Habsburgovci mogli provoditi relativno nesmetano, ali na veliki su otpor naišli u istočnim područjima, posebno Ugarskoj, Erdelju te Hrvatskoj i Slavoniji. Sve češća centralizacijska nastojanja iz Beča, praćena nametanjem njemačkog jezika, dovela su krajem 18. stoljeća do reakcije privilegiranih staleža u Hrvatskoj i

Hrvatske zemlje početkom 19. stoljeća

Ugarskoj. Tradicionalno, Hrvatska i Slavonija bile su posebno političko područje s ograničenom autonomijom unutar Ugarske. Banska Hrvatska sastojala se od triju hrvatskih županija: Zagrebačke, Križevačke i Varaždinske županije, te triju slavonskih županija: Virovitičke, Požeške i Srijemske županije. Tri hrvatske županije slale su zastupnike isključivo u Hrvatski sabor,¹ koji se od sredine 18. stoljeća sastajao redovito u Zagrebu, a tri slavonske županije slale su zastupnike i u Hrvatski i u Ugarski sabor. I po nekim drugim pojavama, poput plaćanja poreza, Slavonija je bila tješnje povezana s Ugarskom, dok je Hrvatska bila u odnosu personalne unije. U hrvatskom plemstvu postojala je svijest o pripadnosti uže Hrvatske, Slavonije, Vojne krajine i Dalmacije jedinstvenom političkom teritoriju. Od kraja 18. stoljeća Hrvatski je sabor redovito – i bezuspješno – tražio priključenje Dalmacije Hrvatskoj.

Hrvatski je sabor krajem 18. stoljeća, nakon centralizatorskih reformi cara Josipa II., donio odluke o čvršćem povezivanju s Ugarskom kao jačom državom, u suradnji s kojom bi se lakše provodio otpor protiv bečke centralizacije. Prihvatio je da odluke Ugarskog namjesničkog vijeća vrijede i za Hrvatsku – tj. hrvatsko plemstvo privremeno se odreklo upravne autonomije – ali samo dok se ne povrati njezina teritorijalna cjelovitost priključenjem krajeva koje su zauzeli Turci i Mlečani kako bi Hrvatska mogla imati zasebnu vladu. Hrvatski se sabor i u financijskim pitanjima odrekao financijske autonomije, i to tako da se o pitanju poreza i financijske pomoći vladaru odlučuje u Zajedničkom saboru, ali odvojeno od raspisivanja poreza za Ugarsku. No, prihvaćajući te odluke, ugarski su ih staleži tako formulirali da su mogle poslužiti i poslužile su kao osnova za kasnija nastojanja oko daljnjeg sužavanja hrvatske autonomije od strane ugarskih političkih čimbenika. Već tada se jasno mogla primijetiti osnovna dilema hrvatske državne politike koja će ostati aktualna do 1918. i koja je bila posljedica uklještenosti između dvaju moćnih političkih središta: Beča i Pešte. Nakon bečke centralizacije hrvatski su političari – do 1848. uglavnom plemićkog podrijetla, a nakon toga građanskog podrijetla – oslonac tražili u Pešti, a pod mađarskim pritiskom tražili su podršku u Beču. Peštanski mađarski hegemonizam bio je uglavnom manje zlo od bečkog centralizma, koji je, u nekoliko navrata, uspio potpuno poništiti hrvatsku autonomiju. Od manjih naroda u Monarhiji Hrvati su, ipak, bili u najpovoljnijem položaju, jer su, za razliku od Srba, Slovenaca, Slovaka i Rumunja, imali status povijesnog naroda, a za razliku od Čeha i Poljaka, imali su, barem na užem području Banske Hrvatske, izvjesnu realnu autonomiju u obliku tzv. municipalnih prava (*iura municipalia*). Od tih su prava najznačajnija bila: ban, kojeg je na prijedlog hrvatskih staleža imenovao vladar (doduše, tijekom 19. stoljeća to pravo vladar uglavnom nije poštivao i imenovao je bana bez uzimanja u obzir mišljenja hrvatskih staleža), Sabor koji je donosio zakonske prijedloge (koje je kralj trebao potvrditi) i usvajao ili odbijao zaključke Ugarskog sabora, posebni zemaljski jezik (do 1847. latinski, kasnije hrvatski). Municipalna prava Hrvatske i Slavonije

¹ U knjizi će se koristiti uvriježeni naziv »Hrvatski sabor«, jer naziv Sabora nije bio strogo unificiran i nije se dosljedno koristio ni u službenim dokumentima i saborskim spisima. Od 1558. godine manje-više redovito se upotrebljavao naziv *Congregatio Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* / »Sabor Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije«. U 19. stoljeću mijenjao se redosljed kraljevina u nazivu Sabora, katkad uz korištenje termina »Trojedna Kraljevina«, a neki put bez njega. Rabio se i naziv »Hrvatsko-slavonsko-dalmatinski sabor«. U zapisniku Sabora iz 1848. uporabljen je naziv: »Sabor trojedne kraljevine Dalmatinske, Hrvatske i Slavonske«. O nazivima Hrvatskog sabora usp. Josip Kolanović, Hrvatski sabor od narodnih zborovanja do građanskog sabora 1848., *Hrvatski sabor*, ur. Željko Sabol, Zagreb 1994., 9–59.; Hodimir Sitrović, Ustavni položaj i organizacija rada Sabora kraljevina Hrvatske i Slavonije u građanskom razdoblju njegova djelovanja (1848–1918), *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 393, Zagreb 1981., 39–86.

bila su specifičan oblik pokrajinske autonomije, ne prava državnost u modernom smislu, ali i takva bila su cilj kojemu su težili kasniji nacionalni pokreti malih naroda u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću. Do 1848. ona su bila izraz staleške državnosti, ali kasnije su postala osnovicom izgradnje hrvatske nacionalne (političke) autonomije u okviru Monarhije.

Banska Hrvatska i Slavonija bile su povezane mnogim ekonomskim i kulturnim vezama s obližnjim područjima, koja su virtualno spadala u teritorij Trojedne Kraljevine, ali administrativna je odvojenost bila potpuna. Dalmacija i veći dio Istre do 1797. bile su pod vlašću Venecije, a kasnije pod vlašću Beča. Hrvatski su staleži često tražili priključenje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji na temelju povijesnog prava, ali vladajući krugovi u Beču to su odbijali. Dalmacija će do 1918. ostati pod neposrednom vlašću Beča, kao i Istra, čija se povijesna pripadnost Hrvatskoj, i to samo njezinih zapadnih kotareva, vrlo rijetko spominjala u zahtjevima Sabora i drugih službenih organa. Hrvatska i Slavonska vojna krajina bila je posebno područje, također pod neposrednom vlašću Beča, koje se protezalo od sjeverne Dalmacije do Zemuna, te dalje u južnu Ugarsku. U Krajini kao golemoj vojarni pod strogim vojnim režimom seljaci-vojnici činili su jeftin izvor za popunjavanje vojnih postrojbi za brojne ratove koji su Habsburgovci vodili u 18. i 19. stoljeću širom Europe. Bečki je dvor sustavno odbijao zahtjeve Ugarskog i Hrvatskog sabora od 1820-ih do 1860-ih godina da se Vojna krajina razvojači i pridruži Hrvatskoj, odnosno Ugarskoj. Vojna će krajina biti razvojačena tek 1870-ih godina, a početkom 1880-ih godina konačno i potpuno priključena Hrvatskoj.

Hrvatski ustupci ugarskoj strani poklopili su se s početkom mađarskog nacionalizma. Modernu nacionalnu ideju i postupnu preobrazbu staleškog u građansko društvo u Ugarskoj su zagovarali intelektualci plemićkog, ali i neplemićkog podrijetla. Iako su u Ugarskoj činili manjinu stanovništva – tek nešto više od trećine – Mađari su imali dominantan položaj, jer su ogromna većina plemića i svi aristokrati, glavni nositelji političkog života, bili Mađari ili mađarizirani pripadnici slovačke ili srpske narodnosti. To im je u startu davalo velike prednosti pred drugim etničkim grupama. Odbacujući nametanje njemačkog jezika mađarska je feudalna elita, posebno ona u zastupničkoj kući Ugarskog sabora, nastojala mrtvi latinski jezik postupno zamijeniti mađarskim i učiniti ga jedinim službenim jezikom u Ugarskoj, što im je do 1844. i uspjelo. To je značilo tendenciju pretvaranja tradicionalne Ugarske u Mađarsku u kojoj svi stanovnici postaju politički Mađari i moraju se službeno koristiti mađarskim jezikom. Mađarska je aristokracija bila društveno konzervativna i manje angažirana u mađarizacijskim nastojanjima, ali i ona je postupno prihvaćala korištenje mađarskog jezika koji je 1840-ih godina poslao službenim u svim ugarskim županijama. Sukobi zbog jezika osobito su se intenzivirali 1830-ih i 1840-ih godina, u vrijeme koje mađarska historiografija naziva dobom reformi usmjerenih prema izgradnji modernoga građanskog društva. U to su vrijeme od hrvatskih zastupnika Mađari tražili da se u Ugarskom saboru više ne koriste latinskim, već mađarskim jezikom. Također su nastojali da se ukine odredba po kojoj se u Hrvatskoj ne smiju naseljavati protestanti (budući da je velik dio Mađara pripadao protestantskoj vjeroispovijesti, to im je onemogućavalo doseljavanje u Hrvatsku). Ugarski je sabor prije 1848. nastojao ostvariti priključenje tri slavonske županije Mađarskoj i donio je odluku po kojoj za šest godina svi državni činovnici moraju govoriti mađarski jezik. Hrvatski su zastupnici pružali otpor mađarskim nastojanjima i branili autonomna hrvatska prava. U tome su imali podršku Bečkog dvora koji je davao

poneke formalne ustupke Mađarima, poput zabrane ilirskog imena 1843. No vladar je uglavnom podupirao hrvatsku autonomiju kao sredstvo protuteže prema znatno jačoj mađarskoj eliti i do revolucije 1848. godine odbijao sankcionirati zaključke Ugarskog sabora koji su bili protivni hrvatskoj autonomiji.

Već tada, od 1790-ih do 1830-ih godina, hrvatski su zastupnici u zajedničkom Ugarskom saboru isticali da se širenje mađarskog jezika u višejezičnoj državi ne može ostvarivati bez nasilja nad pripadnicima drugih naroda. No njihov staleški elitizam i zatvorenost prema drugim društvenim skupinama nisu tu primjedbu činili posebno uvjerljivom. Tradicionalno staleško plemstvo nije moglo govoriti u ime modernog demokratskog nacionalizma i zahtjeva za nacionalnom ravnopravnošću i nije moglo osigurati transformaciju staleško-feudalnog nacionalizma u moderni građanski nacionalizam. Hrvatski je sabor do 1848. ostao staleška plemićka ustanova, zatvorena za građanske društvene slojeve. Seljaštvo je bilo vezano za stare feudalne odnose s kmetским podavanjima. Većinu plemstva u užoj Hrvatskoj činili su sitni plemići-jednoselci (šljivari), čiji se svakodnevni život nije bitno razlikovao od života kmetova. Zbog toga je otporna snaga hrvatskog plemstva bila ograničena i očitovala se u postupnom popuštanju mađarskom pritisku. No pojava novih nacionalnih snaga, okupljenih oko građanstva, trgovaca, obrtnika i pojedinih moderno orijentiranih plemića i svećenika, 1830-ih i 1840-ih godina dovela je do jačanja hrvatskog otpora. One su odigrale ključnu ulogu u pretvaranju tradicionalne staleške *natio croatica* u modernu hrvatsku naciju, u početku, nužno, elitističkog tipa bez kontakta sa širim slojevima. Ako nisu bili plemići, pripadnici nacionalnih snaga nisu mogli sudjelovati u radu Sabora i županijskih skupština, ali mogli su na različite načine – od ustanova kulturnih i privrednih društava do spisateljske djelatnosti – podupirati otpor mađarskim pretenzijama. Ističući hrvatska autonomna prava hrvatski su nacionalisti također isticali višetetnički i višejezični karakter Ugarske i potrebu narodne ravnopravnosti. Širenje mađarskog jezika potaknulo je druge narode koji su živjeli u Ugarskoj – Hrvate, Srbe, Slovake i Rumunje – da se angažiraju na razvijanju svojeg narodnog jezika i, što je posebno vrijedilo za Hrvate, da ustraju na tome da se vlastiti narodni jezik uvede kao službeni jezik na vlastitom području.

Od početka 1840-ih godina u Banskoj se Hrvatskoj pojavljuju prve političke stranke, tada još u smislu labavo povezanih struja oko određenog programa. Narodna ili Ilirska stranka, kojoj su pripadali svi preporoditelji, mnogi katolički svećenici i većina građanske inteligencije, branila je municipalna prava protiv Mađara, oslanjala se na Bečki dvor i povremeno surađivala s konzervativnim mađarskim velikašima, koji nisu toliko ustrajali u pokušajima nametanja mađarskog jezika i u Hrvatskoj. Horvatsko-vugerska stranka, sastavljena od većeg dijela sitnih plemića-jednoselaca – koji su se plašili ukinuća poreznih privilegija – nekih trgovaca i svećenika te dijela aristokracije, zalagala se za čvršće veze s Ugarskom i bila je spremna na veće ustupke Mađarima, a u nekim slučajevima i na potpuno odreknuće od municipalnih prava i na stapanje s Mađarskom. Narodna stranaka ubrzo je stekla prevlast u županijskim skupštinama, osim u Zagrebačkoj županiji, gdje su tzv. mađaroni imali prevlast od 1845. do 1848. No u većini županija, posebno u Varaždinskoj, Virovitičkoj i Srijemskoj, postojale su jake promađarske snage među plemstvom i dijelom građanstva. Kraljevim dekretom iz 1845., kojim je zabranjeno osobno sudjelovanje plemića-jednoselaca u radu Hrvatskog sabora, osigurana je prevlast narodnjaka u središnjoj zakonodavnoj ustanovi. Premoć Narodne stranke u javnom životu vidjela se i u tome što su narodnjaci razvili znatno obimniju publicističku djelatnost. U tom

Stjepan Kovačević, Ljudevit Gaj

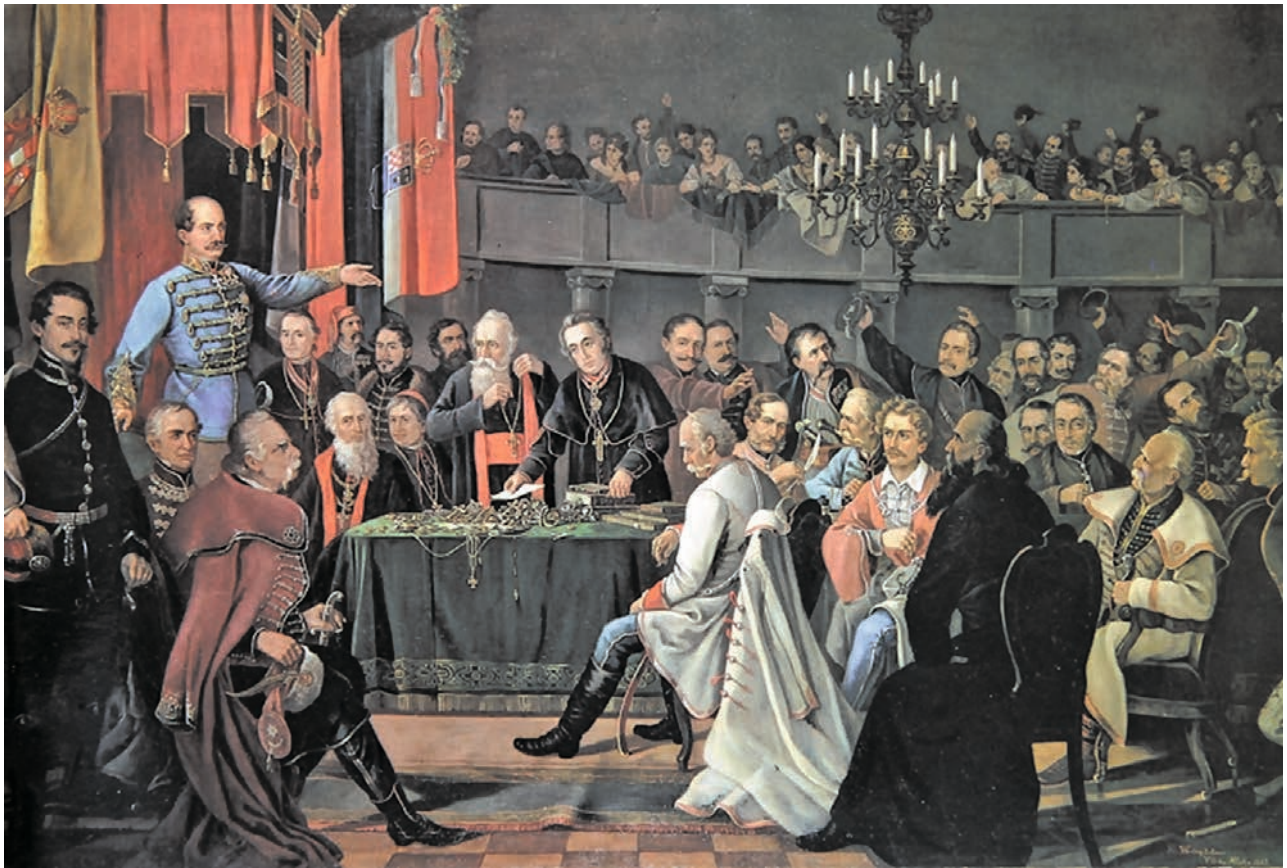
Ljudevit Gaj (1809–1872), hrvatski jezikoslovac, političar, publicist, jedan od vođa hrvatskog preporodnog pokreta. Godine 1830. u Budimu je na njemačkom i hrvatskom jeziku tiskao *Kratku osnovu horvatsko-slavenskoga pravopisa* u kojoj je predložio novi pravopis koji je uz manje modifikacije pravopis suvremenog hrvatskog jezika. Sa suradnicima je 1835. godine počeo izdavati *Novine Horvatzke* s književnim prilogom *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, koji su postali glasilima ilirskog pokreta. Listovi su isprva izlazili na kajkavskom narječju, a od početka 1836. na štokavskom narječju i novom pravopisu.

(Izvor ilustracije: *Zaslužni Hrvati XIX st.*, Rijeka 1992. /pretisak/)

kontekstu glasilo stranke postao je list koji je 1835. pokrenuo Ljudevit Gaj i koji je izlazio najprije na kajkavskom, a zatim od 1836. na štokavskom narječju pod različitim imenima (*Novine horvatzke, Ilirske narodne novine, Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske* itd.). Prije 1848. nije se moglo nastojati oko proširenja političke autonomije, već se uglavnom ostajalo na defanzivnim pozicijama. No posljednji staleški Hrvatski sabor ujesen 1847. donio je odluku da se latinski jezik zamijeni hrvatskim (štokavskim) kao službenim. Iako vladar tu odluku nije potvrdio, hrvatske su je oblasti od kraja 1847. same počele provoditi u život. Do revolucije 1848. domaća se elita iscrpljivala u obrani municipalnih prava protiv mađarskog pritiska i vrlo je malo mogla nastojati – osim nepotvrđenih odluka Hrvatskog sabora iz 1845. o osnivanju sveučilišta i kazališta – oko modernizacije hrvatskog društva.

U ožujku 1848., nakon izbijanja revolucionarnih pokreta u talijanskim zemljama, Beču i Pešti, Bečki je dvor prisiljen na popuštanje i stvorena je samostalna mađarska vlada, koja je preuzela ministarstva vanjskih, vojnih i financijskih poslova, a veza Mađarske i Austrije svedena je na formalnu personalnu uniju. Ugarski je sabor (sastavom, zapravo, mađarski parlament) donio niz modernih liberalnih ustavnih zakona koji su bili temelj za kasniji razvoj Ugarske. Vladar ih je u travnju sankcionirao pa su nazvani

Travanjskim zakonima. U Hrvatskoj je nacionalni pokret, između ostaloga i zbog iskustva nedavnih mađarsko-hrvatskih sukoba tijekom kojih je hrvatska politička elita tražila, a uglavnom i dobila potporu Bečkoga dvora, odbio svaku vezu s mađarskom vladom i istaknuo potrebu očuvanja integriteta Habsburške Monarhije. Kralj je imenovao krajiškog pukovnika Josipa Jelačića hrvatskim banom u cilju očuvanja nezavisnosti Hrvatske od mađarske vlade. Jelačić je uz punu potporu narodnjaka donio nekoliko važnih odluka u travnju i svibnju 1848: prekinuo je sve veze s mađarskom vladom, proglasio ukidanje kmetskih podavanja, uveo prijevremeni sud, srušio mađaronsku vlast u Zagrebačkoj županiji i sazvao Sabor. Izbori za Sabor, prvi put u hrvatskoj povijesti, provedeni su na temelju posebnog izbornog zakona koji je donijela Banska konferencija (vijeće). Hrvatski je sabor u lipnju 1848. potvrdio odluku bana Jelačića o prekidu svih veza s mađarskom vladom i raskidanju spona između Ugarske i Hrvatske. Sabor je kao temeljne hrvatske zahtjeve naveo obnovu jedinstva Austrijskog Carstva (koje su ugrožavali mađarski i talijanski revolucionarni pokret) s vanjskim, vojnim i financijskim poslovima kao zajedničkim za sve zemlje, te široku državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske s priključenjem Dalmacije i Vojne krajine. Izjasnio se i za narodnu ravnopravnost, ne samo u Ugarskoj već i u cjelokupnoj Monarhiji. Prema mišljenju autora ovog teksta, Sabor nije tražio, kako se često kasnije tvrdilo u historiografiji, preuređenje Monarhije na (kon)federativnoj

osnovi.² Sabor se založio za poblizje neodređeno povezivanje Trojedne Kraljevine sa slovenskim područjima i Srpskom Vojvodinom, a pojavile su se i rasprave oko pitanja ingerencija bana i vojvode, te pitanje pripadnosti Srijema. Iako je ustanova virilista zadržana, Sabor je ukinuo staleške nejednakosti, uveo oporezivanje svih slojeva stanovništva i potvrdio Jelačićevu odredbu o ukinuću kmetskih podavanja i neograničeno pravo seljačkog raspolaganja selišnim posjedima, ali uz odštetu plemstvu i svećenstvu za ukinuta urbarijalna podavanja. Prije zaključenja zasjedanja Sabor je izdao proglas europskim narodima pod nazivom »Manifest Naroda Hrvatsko-Slavonskoga« u kojem je istaknuto da je osnovna težnja Hrvata biti slobodan narod u slobodnom Austrijskom Carstvu. Zbog teških političkih i vojnih okolnosti Sabor je donio odluku o svojoj odgodi i prestao s radom 9. srpnja 1848., ali više se nikada nije ponovno sastao u istom sazivu.

Krajem srpnja 1848. obavljani su, uz posredovanje nadvojvode Ivana, pregovori u Beču između Jelačića i predsjednika mađarske vlade Lajosa Batthyányja. Pregovori su završili neuspješno, jer mađarska strana nije željela pristati na zajedničke poslove

Dragutin Weingärtner, *Hrvatski sabor 1848.* (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb)

Prvi parlament u hrvatskoj povijesti, Hrvatski sabor iz 1848. godine, bio je jednodomno predstavničko tijelo sastavljeno od 191 izabranog zastupnika (izabrani su na temelju izbornog zakona koji je u svibnju 1848. donijelo Bansko vijeće) i virilnih članova (koji su temeljem podrijetla ili službe koju su obavljali imali pravo nazočiti saborskim sjednicama). Zasjedao je od 5. lipnja do 9. srpnja 1848. i donio je brojne zaključke i predstavke od kojih su najvažniji zaključci o ukidanju kmetstva, o prekidu državnopravnih odnosa s Ugarskom i o reformama u Vojnoj krajini.

² Tezu da se Hrvatski sabor založio za preuređenje Monarhije na (kon)federalnoj osnovi zastupaju primjerice: Petar Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875*, Zagreb 1989.; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.; Isti: Hrvatski »državni sabor« 1848: na razmeđu epoha i sukobljenih legaliteta, *Hrvatski državni sabor 1848.*, sv. I., ur. Josip Kolanović, Zagreb 2001., 29–63.; Isti, *Godina 1848. u Hrvatskoj. Središnje državne institucije u transformaciji*, Zagreb 2010.; Jaroslav Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49.*, Zagreb 1979.; Vlasta Švoger, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.–1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb 2007.

Hrvatske zemlje 1848.

za cijelu Monarhiju, odnosno odustati od faktične samostalnosti svoje zemlje. Mađarima je neprihvatljiv bio i zahtjev za priznavanjem Srpske Vojvodine.

Jelačić je u ljeto 1848. učvrstio bansku vlast u istočnoj Slavoniji, osim u većem dijelu Srijema, koji je i dalje bio pod kontrolom srpskog nacionalnog pokreta. Kralj je početkom rujna poništio manifešte, donesene početkom lipnja pod pritiskom mađarske vlade, kojima je Jelačića svrgnuo s banske časti i generala Johanna Hrabowskog imenovao kraljevskim povjerenikom za Hrvatsku i Slavoniju, te je Jelačiću vratilo sve ovlasti. Iz krugova bliskih Carskom dvoru Jelačić je primao poticaje da počne s vojnom intervencijom, čiji je osnovni cilj bio uništenje mađarske samostalnosti i obnova cjelovitosti Habsburške Monarhije. Takva je intervencija primarno bila u interesu Bečkog dvora, ali tada su mnogi, ne samo među Hrvatima, vjerovali da se može upotrijebiti u prilog ostvarenja nacionalne ravnopravnosti i, možda, šireg federalističkog preuređenja Monarhije. Intervenciju je podupirala i hrvatska javnost, smatrajući da će biti u interesu nemađarskih naroda. Na Jelačićev nalog podžupan Zagrebačke županije Josip Bunjevac zauzeo je krajem kolovoza 1848. Rijeku, u kojoj je do tada prevladavala promađarska orijentacija. Prije odlaska u rat Jelačić je donio uredbu o organizaciji Banskog vijeća ne kao formalne vlade, već kao upravnog organa odgovornog njemu osobno.

Vojna snaga Jelačićevih odreda bila je mala, jer se uglavnom radilo o jedinicama drugog i trećeg poziva, slabo naoružanima i opremljenima i ne baš najbolje hranjenima. Ni uz vrlo slab otpor Mađara Jelačić nije mogao prodrijeti do Pešte te je, nakon vijesti o novoj pobuni u Beču, krenuo na zapad, prema austrijskim pokrajinama.

Početak listopada 1848. kralj je raspustio Ugarski sabor, poništio sve njegove nesankcionirane zaključke i imenovao Jelačića kraljevskim komesarom i zapovjednikom carskih jedinica u Ugarskoj i Erdelju. No te uredbe nikada nisu provedene, jer je Ugarski sabor, iako u okrnjenom sastavu, nastavio s radom, a Jelačić je ubrzo izgubio položaj komesara i bio podčinjen austrijskim carskim generalima. Krajem listopada 1848. Jelačićevi su određeni kao dio carske vojske sudjelovali u gušenju bečke pobune. Hrvatska je javnost pobunu osudila kao dio njemačko-mađarskih »spletki« protiv slavenskih naroda Monarhije.

Pri kraju 1848. u hrvatskoj se javnosti već počinju javljati prva upozorenja o jačanju konzervativnih snaga u Monarhiji oko Dvora, Vlade i vojnog vrha, ali većinom se zadržavao pozitivan stav prema austrijskoj vladi, a postojala je i inicijativa o slanju hrvatskih zastupnika u Austrijski parlament. Od početka 1849. hrvatska javnost postupno prelazi u opoziciju prema austrijskoj vladi, ali zagrebački se listovi i dalje zalažu za federalizaciju Monarhije na austroslavističkim osnovama.³ U tome su posebno prednjačili listovi *Slavenski Jug*, *Südslawische Zeitung* i *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske*. Službeni organi, posebno Bansko vijeće, nisu izriječno zagovarali austroslavizam, ali su dosljedno branili hrvatsku autonomiju. U Hrvatskoj je oštro osuđen Oktroirani ustav od 4. ožujka 1849. i rastjerivanje Austrijskog parlamenta uz pomoć vojne sile, zbog neustavnosti i centralizatorsko-germanizatorskih tendencija koje su stajale u pozadini tih događaja. Posebno je bilo nezadovoljstva zbog zadržavanja odvojenosti Dalmacije i Vojne krajine od Provincijala i favoriziranja mađarskih konzervativaca u zauzetim krajevima Mađarske. Oktroirani ustav proglašen je u Vojnoj krajini, ali Bansko vijeće odbilo proglasiti ga u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji uz obrazloženje da to može učiniti samo Hrvatski sabor.

Oporbena orijentacija u tadašnjoj Hrvatskoj nije značila postojanje neke organizirane protuaustrijske skupine, iako je vjerojatno bilo pojedinaca s takvom orijentacijom. Nacionalna isključivost mađarskog pokreta onemogućavala je bilo kakvo povezivanje hrvatske i mađarske politike. Postoje fragmentarni podaci o antiaustrijskoj aktivnosti nekih pojedinaca – poput Dragutina Kušlana, urednika *Slavenskog Juga*, koji je u svibnju 1849. u Beogradu razgovarao s predstavnikom mađarske vlade – ali oni nisu imali veće značenje. Hrvatska službena politika nastojala je ići srednjim putem, tj. bez direktne konfrontacije s austrijskom vladom, ali i bez namjere

Ivan Zasche, *Josip Jelačić Bužimski* (1801–1859), ulje na platnu (Hrvatski povijesni muzej, Zagreb)

Josip Jelačić (1801–1859), časnik u Vojnoj krajini, od ožujka 1848. hrvatski ban. Nakon što ga je vladar imenovao zapovijedajućim generalom u Hrvatskoj i Slavoniji te Vojnoj krajini i namjesnikom u Dalmaciji i Rijeci te nakon što je osvojio Međimurje i priključio ga Hrvatskoj, pod njegovom su se vlašću, doduše privremeno, nalazile sve hrvatske zemlje.

³ O hrvatskoj političkoj javnosti i novinskom bumu tijekom revolucionarnih godina 1848–1849. detaljnije pišu Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939*, Zagreb 2003.; Tomislav Markus, *Zagrebačko političko novinstvo 1848.–1850. godine. Zagrebački politički listovi 1848.–1850. godine. Izabrani članci*, Zagreb 2005., 11–64.; V. Švooger, *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848.–1852. i stvaranje moderne Hrvatske*, Zagreb 2007.

da dobrovoljno prihvati centralizacijsku politiku. Predstavnici Banskog vijeća i Velikog saborskog odbora u travnju 1849. predali su kralju memorandum u kojem se moli za potvrdu glavnih saborskih zaključaka o državnoj autonomiji i teritorijalnoj cjelovitosti Hrvatske. Ta akcija nije dala rezultata, osim neodređenih fraza i izraza zahvalnosti »vazda vjernom hrvatskom narodu«. Jelačić, po nekim oskudnim podacima, nije bio protiv raspuštanja Parlamenta i Oktroiranog ustava, ali uglavnom je bio zauzet vojnim operacijama i tada se politički nije jače angažirao. U svibnju 1849. Jelačić je, zloupotrebljavajući diktatorske ovlasti dobivene od Sabora, potpisao *Privremeni zakon o tisku*, usmjeren protiv »radikalnog« pisanja dijela zagrebačkog tiska, a u srpnju 1849. naredio je Banskom vijeću da proglasi Oktroirani ustav u Hrvatskoj i Slavoniji. Njegovim proglašenjem u rujnu 1849. hrvatski je politički pokret doživio slom. Svi opozicijski listovi u hrvatskim zemljama zabranjeni su do početka 1852. godine. Bansko vijeće, dotad *de facto* samostalna hrvatska vlada, u lipnju 1850. zamijenjeno je Banskom vladom, a nju je 1854. zamijenilo Carsko i kraljevsko namjesništvo. Vrhovna tijela upravne vlasti u Hrvatskoj od sredine 1850. godine bila su potpuno podređena austrijskoj vladi.

Nakon sloma Mađarske revolucije Beč je postupno nametnuo centralistički poredak s forsiranjem njemačkog jezika kao službenog. Hrvatski se sabor više nije sastao, već je kralj Franjo Josip I. naknadno sankcionirao neke njegove zaključke, koji nisu bili protivni centralističkoj politici. Tokom 1850-ih godina hrvatska je politička autonomija postupno nestala, zemljom su upravljali germanizatorski činovnici, ukinuta je tradicionalna županijska autonomija i uveden je njemački jezik kao službeni za sve više organe upravne i sudske vlasti. Josip Jelačić nastavio je formalno obnašati bansku čast do smrti 1859., ali nije imao nikakve stvarne ovlasti. Zemljom su upravljali Namjesništvo i druga administrativna tijela, koja su bila neposredno odgovorna bečkim ministarstvima. Među rijetkim dobitcima bilo je imenovanje Josipa Jurja Strossmayera za đakovačko-srijemskog biskupa 1850. godine. Bivši ilirci politički su se pasivizirali, neki su otišli u emigraciju (Eugen Kvaternik), neki su prihvatili državne službe (primjerice Ivan Mažuranić), nekima je onemogućena javna djelatnost (Dragutin Kušlan), a većina je nastavila s književnim radom (Ante Starčević, Bogoslav Šulek, Ivan Kukuljević i dr.). Bečka je vlada tokom 1850-ih provela nekoliko važnih reformi, posebno na području uređenja vlasničkih i ekonomskih odnosa, koji su bili temelj kasnijih modernizacijskih nastojanja domaće elite. No to je uvijek bilo u okviru centralističkog i germanizatorskog sustava i kao takvo podložno kritici domaće elite, čak i ako je imalo ekonomskog opravdanja. Nikakva politička, a pogotovo opozicijska djelatnost nije bila moguća. U ovo vrijeme dolazi do prvih naglašenijih hrvatsko-srpskih sporova oko pitanja naziva štokavskog jezika i nacionalne pripadnosti stanovništva sa štokavskim govornim jezikom. Pojedini su ilirci, poput Šuleka, umjereno odgovorili na poistovjećivanje štokavaca i Srba od strane Vuka Stefanovića Karadžića, ali Ante Starčević je prvi put formulirao svoje uvjerenje da na slavenskom Jugu postoje samo dvije nacije: Hrvati i Bugari.

Zbog vanjskih neuspjeha, nagomilanih dugova i političkog nezadovoljstva iznutra apsolutistički režim vladara nije se mogao dugo održati. Pojačano Carevinsko vijeće, koje je car sazvao kao savjetodavni organ i u kojem su sudjelovali istaknuti ljudi iz pojedinih pokrajina Monarhije, izjasnilo se u ranu jesen 1860. protiv centralizma i za slobodan razvoj narodnosti na temelju povijesnih pokrajina. Posebno se istaknuo biskup Strossmayer, predstavnik Slavonije, koji je kritizirao germanizatorski poredak, predlagao široku autonomiju povijesnih zemalja i tražio priključenje

Dalmacije Hrvatskoj. *Listopadskom diplomom* 1860. vladar je dopustio ograničenu obnovu ustavnosti, uključujući i obnovu tradicionalnog političkog poretka u zemljama Translajtanije. To je značilo dopuštenje za saziv Ugarskog (Mađarskog), Erdeljskog i Hrvatskog sabora. Osnovna namjera Bečkog dvora bila je očuvanje centralističkog sustava uz minimum ustavnosti i na temelju postojanja jedinstvene vlade i parlamenta za cijelu Monarhiju. Na to Mađari nisu željeli pristati, već su tražili obnovu ustavnih zakona iz 1848., tj. samostalnu mađarsku državu na temelju formalne personalne unije s austrijskim zemljama. U veljači 1861. kralj je donio patent, koji se formalno tumačio kao razrada *Listopadske diplome*, ali je sadržavao znatno izraženiju centralističku orijentaciju, jer je zemaljskim parlamentima oduzimao najveći dio zakonodavne inicijative. Po njemu je predviđeno stvaranje Carevinskog vijeća (*Reichsrath*) kao središnjeg parlamenta za cijelu Habsburšku Monarhiju te zadržavanje velikih ovlasti vladara. Takav organ nikada ranije nije postojao, jer je Austrijski parlament 1848–1849. okupljao samo zastupnike Cislajtanije. Iako je primarno bio usmjeren protiv državne autonomije Ugarske, i Hrvatskoj je od njega prijetila opasnost očuvanja centralističkog i germanizatorskog poretka.

Još u lipnju 1860. kralj je otpustio omraženog bana Johanna Coroninija i banom imenovao generala Josipa baruna Šokčevića. Potaknut narodnim oduševljenjem, ali i pristankom Bečke vlade, Šokčević je od ljeta 1860. počeo s uvađanjem hrvatskog jezika u javne poslove i namještanjem domaćih ljudi u državne organe. Šokčevićeva popularnost krajem 1860. i početkom 1861. bila je vrlo velika i oslabjet će tek u proljeće 1861., posebno zbog nepozivanja zastupnika Vojne krajine na Sabor. Političko raspoloženje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno nakon obnove ustavnosti bilo je izrazito promađarsko sa željom da se obnove čvrste veze između dviju država radi uspješnije obrane od bečkog centralizma. Prilikom podjele mađarske pomoći gladnim hrvatskim seljacima dolazilo je do pojava hrvatsko-mađarskog bratimljenja. No mađarska inzistiranja na obnovi zakona iz 1848. s nepriznavanjem hrvatske autonomije, oduzimanje Međimurja i hegemonistička politika prema nemađarskim narodima brzo su oslabili želju za unijom kod većeg dijela hrvatske političke elite. *Listopadsku diplomu* hrvatska je javnost doživjela ne kao povratak pune ustavnosti, već samo kao prvi korak k njoj i tako će je tretirati i kasniji Sabor. Antiaustrijsko raspoloženje – iako ne sa separatističkim tendencijama – bilo je potencirano i vrlo lošim stanjem na selu, neuređenim pitanjem zadruga i vlasničkih prava, te povremenim pojavama gladi. Kmetski odnosi ukinuti su 1848., ali ostale su mnoge feudalne privilegije i nameti koji su opterećivali seljaštvo. Početkom 1861. obnovljene su tradicionalne županije u kojima je u početku vladala velika sloboda govora.

Kralj je u listopadu 1860. banu Josipu Šokčeviću uputio vlastoručno pismo u kojem je naglasio potrebu sazivanja Sabora i preporučio mu savjetovanje s uglednim osobama iz Hrvatske i Slavonije. Šokčević je sazvaio Bansku konferenciju, sastavljenu od istaknutih ljudi iz političkog, crkvenog i kulturnog života, koja je s prekidima vijećala od studenog 1860. do siječnja 1861. Konferencija je kralju preporučila obnavljanje hrvatske državne autonomije, priključenje Dalmacije i Vojne krajine matici zemlji te uvođenje narodnog jezika u sve javne poslove. Na prijedlog Banske konferencije izbori za Sabor 1861. obavljani su po neznatno modificiranom izbornom redu kao i za Sabor 1848., ali u početku je isključena Vojna krajina. U Dalmaciji je još uvijek dominiralo autonomaški orijentirano slavo-dalmatsko građanstvo, koje nije željelo priključivanje Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji. U Dalmaciji su 1861. provedeni izbori za poseban novoosnovani pokrajinski sabor, čija je autonomaška većina, uz

Josip Šokčević

Josip Šokčević (1811–1896), časnik u Vojnoj krajini, zamjenik bolesnoga bana Jelačića od ožujka 1858. do kraja srpnja 1859. godine, hrvatski ban od 1860. do 1867. godine. Nakon imenovanja banom, uz vladarevo dopuštenje, njemački jezik zamijenio je hrvatskim u upravi, sudstvu i školstvu. Tijekom njegova banovanja Hrvatski je sabor na zasjedanjima 1861. i 1865–1867. godine trebao urediti državne odnose Trojedne Kraljevine s Ugarskom i austrijskim zemljama i donijeti brojne nove zakone koji bi zamijenili vladareve patente iz razdoblja apsolutizma.

(Izvor ilustracije: *Hrvatski Sabor*, Sabor Republike Hrvatske – Nakladni zavod Globus – Školska knjiga, Zagreb 1992., 69)

neposrednu podršku Bečke vlade, odbila slanje dalmatinskih zastupnika u Hrvatski sabor. Kralj je u prvi tren zabranio izbore u Vojnoj krajini, ali na molbu Sabora i bana Šokčevića, dopustio je izbore u svibnju 1861. godine. Petrovaradinskoj pukovnici uskraćeno je sudjelovanje u radu Hrvatskog sabora, jer je bila pod zapovjedništvom vojne uprave u Temišvaru. No djelovanje zastupnika iz Vojne krajine strogo je ograničeno na rješavanje državnopravnih pitanja, sukladno stavu bečkog središta da je Vojna krajina, doduše, formalno dio Trojedne Kraljevine, ali stvarno pod neposrednim nadzorom Ministarstva rata. Istra i Istarski sabor, također osnovan nakon obnove ustavnosti, tada su imali toliko malo veze s Hrvatskom da se sjedinjenje Istre s Hrvatskom i Slavonijom rijetko spominjalo. Poglavarstvo Rijeke, u kojoj je dominiralo talijanaško građanstvo i koje je željelo uže povezivanje s Ugarskom, odbilo je poslati zastupnike u Hrvatski sabor.

Osnovni je cilj kralja i Bečke vlade bio prihvaćanje *Veljačkog patenta* i slanje hrvatskih – kao i mađarskih i erdeljskih – zastupnika u Carevinsko vijeće u Beču. Osim nekih pojedinaца – od kojih je zagrebački nadbiskup i kardinal Juraj Haulik bio najistaknutiji – taj program nije u Hrvatskoj 1861. imao nikakvu potporu zbog još svježeg sjećanja na omraženi Bachov apsolutizam ili neoapsolutizam. Djelovanje Hrvatskog sabora već je otpočetak bilo skućeno zbog dominantnog položaja dvaju glavnih političkih čimbenika

u Monarhiji. S jedne je strane bio kralj, koji je nastojao sačuvati što je moguće više od centralističkog sustava. Stoga je sazvaio Carevinsko vijeće, kao neku vrstu austrijskog kvaziparlamenta, koji je trebao okupiti predstavnike svih zemalja carevine. U pismu banu Šokčeviću iz ožujka 1861. kralj je tražio – ne u smislu prijedloga, već u smislu ultimativnog zahtjeva – da budući Sabor Trojedne Kraljevine izabere devet zastupnika iz Hrvatske i Slavonije i pošalje ih u Carevinsko vijeće, koje se trebalo sastati u travnju 1861. S druge je strane bilo mađarsko plemstvo, koje je odlučno odbacivalo austrijski centralizam i nastojalo obnoviti zakone Mađarskog sabora iz 1848. na kojima se temeljila nezavisna mađarska država. Obje politike bile su nespojive s nastojanjem hrvatske političke elite da proširi hrvatsku autonomiju, ostvari cjelokupnost hrvatskih zemalja i Trojednu Kraljevinu pretvori u autonomnu državu unutar Monarhije.

U Hrvatskom saboru 1861. vrlo su se brzo iskristalizirale pojedine političke struje, koje će se kasnije uobličiti u političke stranke. One su se uglavnom okupljale u pojedinim čitaonicama i objavljivale članke u pojedinim listovima, ali još nisu imale nikakvu čvršću organizaciju. Unionistička grupacija, kasnije Narodno-ustavna stranka, bila je za sklapanje realne unije Trojedne Kraljevine s Ugarskom i smatrala je da je 1848. došlo samo do fiktivnog prekida veze između dviju zemalja. Unionisti su bili protiv bilo kakvog povezivanja s austrijskim zemljama, smatrajući da Hrvatska može očuvati svoju autonomiju samo u uskoj vezi s Ugarskom. Među unionistima posebno je utjecajno bilo krupno plemstvo u Slavoniji, ali unionisti su mogli računati na izrazitu većinu samo u Požeškoj županiji. Narodnjačka grupa, koja je

obuhvaćala veliku većinu najistaknutijih ljudi u tadašnjoj Hrvatskoj (Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, Ivan Kukuljević, Matija Mrazović, Ljudevit Vukotinović, Ivan Mažuranić, Maksimilijan Prica, Ivan Perkovac, Ivan Vončina itd.) smatrala je da je 1848. došlo i do pravnog i do faktičnog prekida veze s Ugarskom. Narodnjaci su načelno prihvaćali sklapanje novog saveza s Ugarskom ako ova prizna državnu autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Trojedne Kraljevine, stav koji je došao do izražaja u zakonskom članku 42. Hrvatskog sabora iz 1861. godine. Unutar narodnjaka postojale su dvije grupe, od kojih je jedna bila za načelno priznanje zajedničkih poslova s austrijskim zemljama, a druga protiv. Neki zastupnici iz prve grupe kasnije će stvoriti Samostalnu narodnu stranku, koja će nastojati oko dogovora s Bečkom vladom u zamjenu za određene političke koncesije. Treća i najmanja grupa bili su budući pravaši – Eugen Kvaternik, Ante Starčević i nekoliko krajiških zastupnika – koji su smatrali da Hrvatska ima pravo na (gotovo) potpunu samostalnost i da se ne smije oslanjati ni na Beč ni na Peštu. Tu je postojala razlika između Starčevića, koji je dosljedno inzistirao na potpunoj pravnoj samostalnosti Hrvatske, i Kvaternika, koji je u svojem zakonskom prijedlogu formalno dopustio mogućnost određenih zajedničkih poslova, ali bez mogućnosti da u praksi funkcioniraju, tj. bez središnjih organa za čitavu Monarhiju. Na orijentaciju Sabora utjecali su pripadnici narodnjačke i, manjim dijelom, unionističke grupacije, dok (budući) pravaši nisu imali nikakav utjecaj.

Zazornost prema bečkom centralizmu i germanizaciji jasno se očitovala i u djelovanju Sabora 1861., jer su svi zastupnici, uključujući i one koji će kasnije zagovarati slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, odbacili kraljev zahtjev da se prihvati *Veljački patent*. Osnovno je uvjerenje Sabora bilo da Trojedna Kraljevina stoji formalno-pravno isključivo u odnosu osobne unije s austrijskim zemljama, tj. da je povezana samo kraljevom osobom. Manjina istaknutih zastupnika – Rački, Strossmayer, Mrazović i još neki narodnjaci, te dio zastupnika iz Vojne krajine – pristali su uz tzv. Pricinu izjavu, kojom se također odbacuje slanje zastupnika u Carevinsko vijeće, ali i priznaje postojanje »skupnih interesah« za sve zemlje Monarhije stečenih kroz više stoljeća zajedničkog života. No njihova nastojanja 1861. nisu mogla odnijeti prevagu, jer su sjećanja na bečki apsolutizam bila još previše svježja, a to ionako nikada nije bila realna opcija, jer je vladaru primarno bilo stalo do dogovora s mađarskom elitom. Većina saborskih zastupnika prihvatila je prijedlog Osrednjeg odbora kao zakonski članak 42., u kojem se izjavljuje da je 1848. prestala svaka, i pravna i faktična, veza između Ugarske i Trojedne Kraljevine, ali i izražava spremnost na obnovu unije ako Ugarska prizna nezavisnost i teritorijalnu cjelovitost Trojedne Kraljevine. Zaključak je kasnije dobio kraljevu sankciju i bio osnovica odnosa većeg dijela hrvatske politike prema Mađarima do 1868. godine. Na takve uvjete Mađari nisu željeli pristati, jer bi se morali odreći Međimurja i Rijeke i – što je bilo još opasnije zbog većinskih nemađarskih naroda u samoj Ugarskoj – prihvatiti Hrvatsku kao potpuno ravnopravnu državu. Odbijen je prijedlog Eugena Kvaternika, koji je bio mješavina personalne unije i konfederacije. Zbog odbijanja slanja zastupnika u Carevinsko vijeće Hrvatski je sabor raspušten u studenom 1861.

Nakon raspusta Sabora pojačavaju se progone pristaša opozicije u Hrvatskoj i Slavoniji. Dragutin Kušlan suspendiran je s mjesta velikog bilježnika Zagrebačke županije, Ante Starčević otpušten je s mjesta velikog bilježnika Riječke županije, Kvaternik je, zbog ruskog državljanstva, protjeran u inozemstvo, a list *Pozor* je obustavljen početkom 1864. Hrvatski kancelar Ivan Mažuranić pokrenuo je inicijativu

za stvaranje Samostalne narodne stranke, koja je polazila od Pricine izjave i bila spremna priznati zajedničke poslove i sudjelovanje u Carevinskom vijeću. Osnovna namjera te stranke bila je nagodba Hrvatske s Austrijom, prije nego što to učine Mađari, i sprečavanje njemačko-mađarskog dualizma. Čini se da je Mažuranić u Beču usmeno dobio određena obećanja oko priključenja Dalmacije, jer se 1861. pokazalo da se na ostvarenje teritorijalne cjelovitosti Hrvatske ne može računati protiv volje kralja i Vlade. No samostalska politika doživjela je krah porazom na izborima 1865. pred udruženom Narodno-liberalnom i Unionističkom strankom i povlačenjem ministra predsjednika Antona Schmerlinga. Kralj je suspendirao *Veljački patent* i prihvatio platformu o pregovorima s predstavnicima mađarske opozicije. Kvaternik je u emigraciji od 1863. do 1867. radio na stvaranju protuaustrijske koalicije s predstavnicima poljske emigracije, ali bez ikakvog uspjeha. Dio publicista, bliskih dvjema narodnjačkim strankama, zagovarao je 1860-ih godina, slično kao 1848–1849., federalizaciju Habsburške Monarhije po etničkoj osnovi i uz političko povezivanje Južnih Slavena unutar Monarhije. No ti stavovi nikada nisu postali bitni u službenoj hrvatskoj politici.

Hrvatski je sabor zasjedao, s prekidima, od studenog 1865. do svibnja 1867. Taj je Sabor, za razliku od onoga 1861., priznao postojanje zajedničkih poslova s drugim zemljama Monarhije i izrazio spremnost da se sklopi dogovor na temelju poštovanja hrvatske autonomije i teritorijalne cjelovitosti. Sporazum se nastojalo postići najprije s Mađarima, u neposrednim pregovorima kraljevinskih odbora (kraljevinskih deputacija ili poslanstava) od travnja do lipnja 1866., ali Mađari su odbili sve hrvatske zahtjeve, a posebno prihvaćanje zakonskog članka 42. iz 1861. godine. Krajem 1866. već udružene dvije narodne stranke – liberali i samostalci – pokušale su postići dogovor neposredno s Bečom, ali i to je odbijeno. Naime nakon poraza u ratu s Pruskom, koji je posljedično doveo do isključivanja Habsburške Monarhije iz Njemačkog saveza, kralj i austrijski vladajući krugovi morali su naći partnera u konsolidaciji države i odlučili su se za jaču stranu – Mađare. Kralj i mađarsko plemstvo početkom 1867. postigli su dogovor – Austro-ugarska nagodba – o stvaranju dualističkog sustava s podjelom Monarhije na zapadni dio (austrijske Zemlje okupljene u Carevinskom vijeću) i istočni dio (Zemlje Krune svetog Stjepana). Osnovni državni poslovi – vanjski, vojni i financijski – ostali su zajednički, ali modaliteti njihova rješavanja dogovarani su u pregovorima austrijskog i ugarskog poslanstva, a ne u središnjem parlamentu. Taj je dogovor odlučio sudbinu hrvatskih zemalja za narednih pola stoljeća na izrazito nepovoljan način, jer su Istra i Dalmacija ostale u austrijskom, a Hrvatska i Slavonija u ugarskom dijelu Monarhije. Hrvatski je sabor raspušten u svibnju 1867., jer je odbio priznati dualistički poredak i poslati delegaciju na kraljevu krunidbu u Peštu. Šokčević je napustio banski položaj, a za banskog namjesnika imenovan je unionist Levin Rauch, koji je trebao osigurati priznanje dualističkog poretka u Hrvatskoj. Krajem 1867. Narodna je stranka na izborima doživjela težak poraz ne samo zbog državnog pritiska već i zbog svoje nerealne politike neprihvatanja dualističkog poretka.

U to je vrijeme vodstvo Narodne stranke bezuspješno nastojalo sklopiti sporazum sa srbijanskom vladom oko zajedničke akcije protiv osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini i njezina eventualnog priključenja Srbiji.⁴ U izvorima nema podataka

⁴ O tome detaljnije: Kosta Milutinović, *Štrosmajer i jugoslavensko pitanje*, Novi Sad 1976.; P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb 1986.; Vasilije Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi*

o nastojanju da se »etapnim putem« stvori samostalna južnoslavenska država na ruševinama Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva, kakva će postojati nakon 1918. godine. Nekim istaknutim narodnjacima, poput Račkog i Strossmayera, bila je bliža ideja priključenja Južnih Slavena iz Osmanskoga Carstva Habsburškoj Monarhiji, ako bi se ona preuredila na austroslavističkim osnovama. Oni su smatrali da Hrvatska treba biti kulturno središte za sve južnoslavenske narode. Zbog toga je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (osnovana 1867) dobila naziv »jugoslavenska«, iako je otpočela bila primarno hrvatska nacionalna ustanova, odnosno, uz Kraljevsko sveučilište Franje Josipa I. u Zagrebu (osnovano 1874), središnja ustanova visoke kulture hrvatskog društva. Općenito, južnoslavenske ideje u hrvatskoj javnosti od 1840-ih godina sve do početka 20. stoljeća bile su uglavnom kulturnog karaktera i vrlo su rijetko dobivale politički karakter. Kod Strossmayera, Mrazovića i drugih ljudi iz Narodno-liberalne stranke postojala je u to vrijeme nada da bi povoljno rješenje istočnog pitanja, na temelju oslobođenja Južnih Slavena u Bosni i Hercegovini od turske vlasti, moglo olakšati federalističko preuređenje Monarhije. Na temelju toga došlo je 1867–1868. do pregovora između pojedinih emisara srbijanske vlade i pojedinaca iz Narodne stranke o mogućoj akciji u obližnjim turskim krajevima, posebno o oslobođenju Bosne i Hercegovine od osmanlijske vlasti. No to je napušteno nakon ubojstva srbijanskog kneza Mihajla i približavanja Srbije dualističkim krugovima Monarhije. Općenito, Strossmayer, Rački i drugi narodnjaci smatrali su da bi austroslavistički i federalistički preuređena Monarhija mogla djelovati kao privlačno težište za južnoslavenske krajeve koji su dio Osmanskoga Carstva, dok bi dualistička Monarhija djelovala odbojno. No oni su uvijek računali s opstanakom Monarhije i nisu predviđali stvaranje samostalne južnoslavenske države, kakva će postojati nakon 1918. godine. Nakon 1918. povjesničari su često tvrdili da je stvaranje jugoslavenske države bio konačni cilj iliraca i narodnjaka, samo kroz etapnu politiku. Izvori međutim ukazuju da je načelni cilj bila autonomna hrvatska država u okviru Monarhije, po mogućnosti preuređene u austroslavističkom i federalističkom pravcu. To je bila dominantna ili prevladavajuća orijentacija većine hrvatskih stranaka i političara do Prvoga svjetskog rata.

U pregovorima dvaju poslanstava, Ugarskog kraljevinskog odbora i Hrvatskog kraljevinskog odbora, koji su činili isključivo unionisti, sklopljena je Hrvatsko-ugarska nagodba 1868., koja je predviđala ograničenu pokrajinsku autonomiju za Hrvatsku i Slavoniju s prosvjetnim, školskim, vjerskim i upravnim poslovima kao autonomnim.⁵ Autonomija je imala elemente državnosti, jer su Hrvatska i Slavonija bile priznate kao zaseban politički teritorij sa službenim jezikom (hrvatskim), zasebnim zakonodavnim (Sabor) i izvršnim organom (ban), a kasnije i posebnim zakonom iz 1880. reguliranim pravom zavičajnosti koje su neki pravni stručnjaci tumačili kao posebno hrvatsko državljanstvo. No mađarska je vlada zadržala presudni utjecaj, jer su financijski poslovi ostali u mađarskim rukama, a ministar predsjednik mađarske vlade imao je pravo kralju predlagati bana. Hrvatska autonomija u praksi je imala više pokrajinski nego državni karakter. Unatoč elementima državne autonomije

i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka, Beograd 1988.; William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001.

⁵ O sklapanju i obilježjima Hrvatsko-ugarske nagodbe iz 1868. pišu J. Šidak – Mirjana Gross – Igor Karaman – Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914.*, Zagreb 1968.; V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd 1969.; M. Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.; Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.–2000., Drugi svezak: 1868.–1918.*, Zagreb 2000.

Hrvati su ostali jedna od podčinjenih nacija u Habsburškoj Monarhiji, politički podređeni Pešti i Beču, i teritorijalno razjedinjeni. Pokazat će se da je nagodbena autonomija omogućavala vrlo ograničenu školsku i ekonomsku modernizaciju, koja je bila daleko ispod zahtjeva hrvatskog građanstva. Ekonomske reforme ostale su ograničene, često i zakočene, jer je mađarska vlada mogla sprečavati ili otežavati osnivanje različitih privrednih poduzeća, a strani kapital olakšavao je doseljavanje njemačkog i mađarskog stanovništva, posebno u istočnu Slavoniju. Hrvatsko-slavonska dvorska kancelarija i Namjesničko vijeće zamijenjeni su Kraljevskom hrvatsko-slavonskom zemaljskom vladom, koja je u početku imala resore za pravosudne, upravne i školske poslove. U slučaju Rijeke kraljevinski odbori nisu postigli dogovor, što je bilo i navedeno u § 66 nagodbenog teksta koji je prihvatio Hrvatski sabor, a vladar sankcionirao, ali su Mađari osigurali da se uz kraljevo odobrenje na tekst Nagodbe preko dijela prvobitnog § 66 nalijepi papir s novim tekstom izglasanim u Ugarskom saboru prema kojem se Rijeka proglašava posebnim tijelom pod Ugarskom Krunom. Na taj su način Mađari preko falsifikata naknadno nalijepljenog na tekst Nagodbe («Riječka krpica») dobili neposrednu kontrolu nad tim važnim lučkim gradom, koji je do 1918. slao zastupnike samo u Ugarski sabor. Doduše, tu treba spomenuti i pretežno promađarsku orijentaciju riječkoga građanstva koja je bila usko povezana s njegovim gospodarskim interesima.

Ante Starčević i Euguen Kvaternik, koji se 1867. vratio u Hrvatsku, uz podršku Rauchova režima kritizirali su Narodnu stranku krajem 1860-ih i početkom 1870-ih godina. Smatrali su da su narodnjaci Hrvatsku »prodali« najprije Nijemcima, a zatim Mađarima, no imali su vrlo malu podršku građanstva. Starčevićeve ideje o samostalnoj Hrvatskoj, koja je povezana samo personalnom unijom s Austrijom i Ugarskom, mogle su oduševljavati omladinu, ali nisu bile politički realne. Starčević je bio više filozof-prorok, koji je propovijedao vjeru u samostalnu hrvatsku državu kao religiozno načelo i mogao je čekati na povoljnije međunarodne prilike u kojima bi Monarhija propala. U to su vrijeme pravaši velike nade polagali u Francusku Napoleona III., nadajući se da bi ona mogla doprinijeti oslobađanju Hrvatske, ali te su nade nestale nakon francuskog poraza u ratu protiv Pruske 1870. U listopadu 1871. Eugen Kvaternik pokušao je podići bunu protiv Austrije u Slunjskoj pukovnici (Rakovička buna), ali njegov pokušaj, koji je imao za cilj stvaranje samostalne hrvatske države, nije naišao na veći odaziv kod stanovništva. Većina njegovih pristaša brzo se razbježala na vijest o dolasku carskih postrojbi, a Kvaternik i još neki njegovi suradnici su ubijeni. Kvaternikova smrt značila je privremeni prekid uspona pravaške grupacije oko Ante Starčevića. No taj sporadični događaj, koji će kasnija pravaška tradicija pretvoriti u legendarni ustanak, nije imao važniji utjecaj na osnovni tijek političkih zbivanja u Hrvatskoj.

Režim Levina Raucha bio je otpočetak slab i korumpiran, bez podrške većeg dijela građanstva. Rauch je morao odstupiti s banskog položaja zbog jedne afere. Potpomognuta austrijskim vojnim krugovima Narodna je stranka brzo povratila politički utjecaj i na izborima 1871. pobijedila unioniste. Tada je još Narodna stranka odbijala dualizam i Nagodbu iz 1868., ali ubrzo ih je, pod višestrukim političkim pritiskom, morala priznati i ograničiti se tek na nastojanje oko manje revizije Nagodbe. Usto, morala je, prije pregovora s mađarskom vladom, kooptirati dio umjerenih unionista. Revizija Nagodbe 1873. donijela je tek manje izmjene – godišnja paušalna svota zamijenjena je tangentom od 45% svih prihoda koji ostaju Hrvatskoj – jer nije osigurala nezavisnost hrvatske izvršne vlasti i financija od Mađarske.

Strossmayer se nakon toga definitivno distancirao od stranačke politike i prestao je dolaziti u Hrvatski sabor, iako je financijski i dalje podupirao pojedine političke i kulturne organizacije. To je bio, usprkos formalnom dolasku na vlast, slom glavnih ciljeva vodstva Narodne stranke, koja nije uspjela osigurati ni državnu autonomiju, ni teritorijalnu cjelovitost Hrvatske. Moralo se odustati i od autonomije banskog položaja, jer će svi idući banovi biti ne samo ovisni o mađarskoj vladi već i nezavisni od formalno većinske stranke u Hrvatskom saboru.

Nakon što je Sabor prihvatio reviziju Nagodbe, banom je krajem rujna 1873. imenovan Ivan Mažuranić, dosljedni liberal, pravnik s bogatim iskustvom obnašanja najviših upravnih službi, prvi i posljednji »sin građanskog roda« na banskoj stolici do 1918. godine. Za vrijeme njegova banovanja (1873–1880) provedene su značajne upravne, kulturne, školske i ekonomske reforme. Provedeno je odvajanje uprave od sudstva, doneseni su zakon o tisku i slobodi okupljanja, regulirana je ograničena dioba zadruge, osnovano je Zagrebačko sveučilište s trima fakultetima (filozofskim, pravnim i teološkim), doneseni su zakoni o pučkim školama i preparandijama s obaveznim četverogodišnjim školovanjem itd. Daljnje modernizacijske reforme zaokročila je mađarska vlada, koja je nastojala – i do 1918. uglavnom uspijevala – očuvati podložnost Hrvatske. Zbog neuspjeha osiguranja veće financijske autonomije i odugovlačenja s razvojenjem Vojne krajine Mažuranić je 1880. morao odstupiti, a zamijenio ga je grof Ladislav Pejačević, za čijeg je banovanja konačno dovršeno priključenje Vojne krajine Banskoj Hrvatskoj i uvođenje redovnog županijskog sustava u bivšim regimentama. Pejačević je s Narodnom strankom nastavio voditi politiku popuštanja prema mađarskoj vladi, primjerice uveo je tečaj za učenje mađarskog jezika u financijskoj službi unutar Hrvatske. Ta je politika 1880. dovela do raskola unutar Narodne stranke, odnosno do odvajanja grupe pod imenom »Neodvisna narodna stranka«, koja se pod vodstvom Matije Mrazovića načelno zalagala za financijsku i izvršnu neovisnost Hrvatske od mađarske vlade, a kratkoročno za puno poštovanje Nagodbe. Neodvisna narodna stranka okupljala je 1880-ih i 1890-ih uglavnom građansku inteligenciju i neke svećenike (Kosto Vojnović, Fran Vrbanić, Franjo Rački, Tadija Smičiklas itd.), a u tadašnjoj javnosti smatrana je »Strossmayerovom strankom«. Neodvisnjaci su povremeno nakon 1885. surađivali s Centrom (Stranka saborskog središta), koji je okupljao pripadnike bogatijeg građanstva i krupnog plemstva na temelju programa »čistoće Nagodbe«, ali veći utjecaj nisu ostvarili.

Znatno popularnija bila je Stranka prava, koja se 1880-ih deklarativno suprotstavljala dualističkom poretku i povremeno, posebno u istupima njezina vođe Ante Starčevića, isticala pravo hrvatskog naroda na samostalnu državu. Starčević je dosljedno zastupao politički nerealno uvjerenje da je Hrvatska samostalna država, koja može pregovarati samo s kraljem.

Od kraja 1870-ih godina u Banskoj Hrvatskoj dolazi do sve jačih hrvatsko-srpskih razmirica. Srpski su političari i publicisti uglavnom polazili od Karadžićeva poistovjećivanja štokavaca i Srba i nastojali da se Trojedna Kraljevina definira kao srpsko-hrvatska država, a Srbima prizna status »političkog naroda« ili nositelja državnosti. Svi su hrvatski političari, već 1860-ih godina i kasnije, to odlučno odbijali, smatrajući da je Trojedna Kraljevina povijesno i etnički hrvatska država, iako većinom nisu negirali postojanje srpske manjine. Kod pravaša tek je manji dio prihvaćao Starčevićeve teze o nepostojanju srpskog naroda, dok su mnogi naginjali, ne bitno različito od narodnjaka, prema konceptu hrvatskog političkog naroda kao nositelja državnosti

Hrvatske zemlje (sa županijama) krajem 19. stoljeća

unutar Trojedne Kraljevine. I Starčević je, iako sklon poistovjećivanju etničke i političke narodnosti, prihvaćao da je jedino bitno braniti autonomiju Hrvatske, a manje je bitno kako se netko zove ili koje je vjere. Hrvatsko-srpske razmirice posebno je potaknuo bosanskohercegovački ustanak 1875–1878., jer su obje strane smatrale da imaju povijesno i prirodno pravo na Bosnu i Hercegovinu, iako su neki hrvatski političari prihvaćali i mogućnost priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji.⁶

Mađarska je vlada nastojala spriječiti sve promjene u Hrvatskoj koje bi značile naglašavanje hrvatske autonomije, ne libeći se ni direktnog kršenja Nagodbe. Po Nagodbi iz 1868. na području Hrvatske i Slavonije službeni je jedino hrvatski jezik, ali na željeznicama mađarska je vlada nametnula korištenje mađarskog jezika. U pojedinim organima za zajedničke poslove u nekim hrvatskim gradovima nastojalo se upotrebljavati dvojezične natpise (hrvatske i mađarske), koji su 1883. bili povod – pravi uzrok bili su sve teža ekonomska situacija, veliki porezi i nestajanje zadruga

⁶ O hrvatsko-srpskim odnosima u 19. stoljeću detaljno je pisano: M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985.; P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici*, Zagreb 1986.; V. Krestić, *Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX veka*, Beograd 1988.; Isti, *Biskup Štrosmajer*, Jagodina 2006.; Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991.; Isti, *Srbi u Hrvatskoj: Khuenovo doba*, Slavonki Brod 2001.; M. Gross – A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.; N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb 1980.; N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002.; I. Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002.; T. Markus, *Bogoslav Šulek (1816.–1895.) i njegovo doba*, Zagreb 2008.; Nives Rumenjak, *Politička i društvena elita Srba u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća*, Zagreb 2005.; Dragutin Pavličević, *Hrvati i istočno pitanje*, Zagreb 2007.

– većim nemirima na selu. Preko organa za zajedničke poslove u Hrvatskoj nastojalo se proširiti korištenje mađarskog jezika i dovesti što više mađarskog stanovništva u pojedina područja, posebno u istočnoj Slavoniji. Grof Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry, mađarski velikaš rodom iz Slavonije, imao je zadatak, tijekom svojeg banovanja (1883–1903), »pacificirati« Hrvatsku, tj. spriječiti da hrvatsko pitanje postane pokretač većih pukotina u tada još stabilnom dualističkom sustavu i što više eliminirati ionako skućenu hrvatsku autonomiju u interesu centralizirane mađarske države. Khuen se, iako stvarno nezavisan od nje, formalno oslanjao na Narodnu stranku – tada već pretvorenu u grupu činovnika – koji poslušno glasaju za svaki vladin prijedlog – u kojoj su većinu činili Hrvati, ali su i gotovo svi srpski zastupnici podupirali njegovu politiku u zamjenu za sitne ustupke. Različitim metodama – otpuštanjima, zabranama i cenzuriranjem opozicijskih listova, javnim glasanjem, zatvorskim i drugim kaznama, potenciranjem hrvatsko-srpskih suprotnosti itd. – Khuen je 1880-ih i 1890-ih uspio znatno oslabiti dvije glavne opozicijske grupacije: Neodvisnu narodnu stranku i Stranku prava. Povremeni pokušaji zbližavanja te dvije stranke u prvoj polovici 1890-ih godina – posebno izrada zajedničkog programa o državnoj autonomiji cjelovite Hrvatske unutar dualističke Monarhije 1894. – nisu mogli dovesti do važnijih rezultata zbog trajne Starčevićeve mržnje prema »strossmayerovcima«. Osobne ambicije i ideološke razlike dovest će 1895. do cijepanja Stranke prava na »domovinaše«, nazvane po stranačkom dnevniku *Hrvatska Domovina*, čija politička shvaćanja nisu bila bitno različita od stajališta »obzoraša«, i Čistu stranku prava kojoj prvi predsjednik postaje A. Starčević. Kod potonjih vodeća je osoba bio Josip Frank koji nakon Starčevićeve smrti 1896. i formalno postaje predsjednik Čiste stranke prava čije se pristaše po njemu naziva »frankovcima«. Frank se nadao da bi pravaši mogli doći na vlast uz pomoć dinastičkih i antidualističkih krugova. Domovinaši i obzoraši djeluju kao koalicija – od 1902. pod nazivom »Hrvatska opozicija«, zagovarajući sjedinjenje svih hrvatskih zemalja, uključujući Istru, Dalmaciju te Bosnu i Hercegovinu unutar Monarhije, čiji bi se dualistički poredak trebao revidirati u trijalističkom smislu. Trijalizam je najčešće značio formiranje posebne južnoslavenske jedinice, sastavljene od južnoslavenskih područja Monarhije, koja bi bila ravnopravna s Austrijom i Ugarskom.

Khuenov uspjeh, postignut u vrijeme relativne stabilnosti dualizma, mogao je biti samo privremen. S produblivanjem krize dualističkog poretka – zbog sve jačih nacionalnih sukoba u Austriji i jačanja pobornika samostalne mađarske države – postupno slabe i osnovice njegove vlasti u Hrvatskoj. Prilikom posjeta kralja Franje Josipa I. Zagrebu 1895., koji je trebao pokazati uspjeh Khuenove »pacifikacije« Hrvatske, došlo je do protumađarskih nereda i javnog spaljivanja mađarske trobojnice. Tom prilikom doista nije spaljena službena ugarska zastava, nego mađarska trobojnica bez službenih oznaka, grba i krune, odnosno ruže, no da bi studentski čin bio proglašen nesumnjivo kažnjivim, i u optužnici i u presudi govori se o spaljivanju mađarske zastave. Represivna reakcija režima i progon studenata, među kojima je bio i Stjepan Radić, samo su povećali omraženost Khuenova režima. Generacija tzv. napredne omladine, čiji su mnogi članovi sudjelovali u demonstracijama i školovali se u Pragu i na drugim sveučilištima, nadahnuta liberalno-demokratskim idejama, koje praški profesor Tomáš G. Masaryk unosi u borbu za nacionalnu emancipaciju, počinje osuđivati besplodnu državnu politiku građanske opozicije. Umjesto toga, zalaže se za sitan rad u narodu i njegov ekonomski i kulturni razvoj. Nezadovoljstvo Khuenovim režimom i dualističkim poretkom općenito došlo je do izražaja u narodnom pokretu 1903., koji je imao snažna antimadžarska obilježja. Ni

Frano Supilo

Frano Supilo (1870–1917), hrvatski političar i publicist. Godine 1890. u Dubrovniku je pokrenuo list *Crvena Hrvatska* u kojem je zagovarao sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom na osnovi narodnoga i hrvatskog državnog prava. Od 1900. u Rijeci je uređivao *Novi list* i znatno je utjecao na razvoj hrvatskog novinstva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Bio je jedan od inicijatora i najistaknutijih predstavnika politike »novog kursa«. Tijekom Prvoga svjetskog rata djelovao je u emigraciji. Kao istaknuti član Jugoslavenskog odbora suprotstavljao se politici tajnih ustupaka Italiji, odnosno ustupanja Italiji dijelova hrvatskih teritorija da bi se priklonila silama Antante.

(Izvor ilustracije: <http://www.matica.hr/hr/336/VELIKA%20BRITANIJA%20I%20HABSBUR%20C5%A0KA%20MONARHIJA/>, zadnji put provjeravano 6. lipnja 2016)

nakon što je vladar razriješio Khuena banske dužnosti i imenovao ga ugarskim ministrom predsjednikom, situacija se nije bitno promijenila. Kriza dualizma, izazvana zahtjevom mađarske opozicije za financijskom i vojnom samostalnošću Mađarske, privremeno je prevladana sporazumom kralja i opozicije. Nestabilan dualistički poredak održat će se do kraja Monarhije.

Početak 20. stoljeća grupa dalmatinskih političara, na čelu s Franom Supilom i Antom Trumbićem, inaugurirala je tzv. politiku »novog kursa«. U Riječkoj rezoluciji 1905. ti političari te dio opozicijskih političara iz Banske Hrvatske proklamiraju napuštanje dotadašnje politike oslanjanja na Beč i podupiru nastojanja mađarske opozicije za rušenje dualističkog poretka u zamjenu za mađarsku potporu ujedinjavanju hrvatskih zemalja i ukidanju mađaronskog režima u Hrvatskoj. Smatrali su da je njemački prodor na Istok i sve veći utjecaj Njemačke najveća opasnost za male narode jugoistočne Europe. Ta je orijentacija ukazivala na sve jače antiaustrijsko raspoloženje među dijelom hrvatske političke elite, posebno one iz primorskih krajeva, koji su bili pod neposrednim nadzorom Beča. Dio srpskih političara iz Banske Hrvatske i Dalmacije donio je ne-

što kasnije tzv. Zadarsku rezoluciju u kojoj je podupro osnovne stavove iz Riječke rezolucije, ali su tražili i poseban status srpskog naroda u Hrvatskoj. Na toj će osnovi biti krajem 1905. stvorena Hrvatsko-srpska koalicija, sastavljena uglavnom od Hrvatske napredne stranke i Srpske samostalne stranke. Time su ublaženi hrvatsko-srpski sukobi, koji su, povodom provokativnog, antihrvatskog članka »Srbi i Hrvati« Nikole Stojanovića, objavljenog u zagrebačkom *Srbobranu*, glasilu Srpske samostalne stranke, doveli do masovnih antisrpskih demonstracija 1902. godine. Za politiku »novog kursa« osnovno je uvjerenje da Hrvati, Srbi i općenito južni Slaveni moraju surađivati jer su podjednako ugroženi njemačkim prodorom na istok i jugoistok Europe (*Drang nach Osten*). No hrvatsko-srpske suprotnosti ostaju latentno prisutne, što posebno dolazi do izražaja kod aneksije Bosne i Hercegovine 1908. i u djelovanju pojedinih stranaka, poput Čiste stranke prava Josipa Franka i Srpske radikalne stranke. No do 1907. politika »novog kursa« doživjela je propast uslijed sporazuma Beča i mađarske opozicije, Dalmacija je ostala politički i upravno odvojena od Banske Hrvatske do sloma Monarhije, a preživjela je jedino suradnja većine hrvatskog i srpskog građanstva.

Na izborima 1906. režimska je Narodna stranka potpuno nestala, a glavnu je ulogu stekla Hrvatsko-srpska koalicija, koja je zagovarala provođenje ustavnog poretka i cjelovitost hrvatskih zemalja u okviru dualističke Monarhije. Od 1906. do 1918. Koalicija je dobivala najviše glasova na izborima u Hrvatskoj i Slavoniji, ali nije uvijek bila vladajuća stranka, jer su se dualistički krugovi iz Beča i Pešte povremeno koristili apsolutističkim metodama uprave. Koalicija je formalno morala poštivati dualistički poredak, pa unutar nje više nema nekadašnjih austroslavističkih i federalističkih koncepcija, tj. Monarhija se prihvaća kao trenutna politička realnost. Tek je manji dio hrvatskog građanstva do 1918. naginjao prema trijalističkom preuređenju Monarhije, tj. ujedinjavanju južnoslavenskih zemalja u posebnu političku jedinicu u sklopu Monarhije, ravnopravnu s Austrijom i Ugarskom. Koalicija je redovito tražila i reviziju Nagodbe, posebno u pravcu dobivanja financijske autonomije Hrvatske, a zbog svoje saborske većine uvijek je inzistirala na stvaranju odgovorne

parlamentarne vlade. U jeku aneksijske krize, početkom 1909. protiv pedeset trojice Srba, pripadnika Koalicije, režimi u Zagrebu i Beču nalažu podizanje optužnice za zločin veleizdaje s optužbama za nastojanje da se pojedini južnoslavenski krajevi Monarhije pripoje Kraljevini Srbiji. Sudski proces pretvorio se u međunarodni skandal jer se ispostavilo da je većina dokumenata kojima se željela dokazati krivnja optuženika bila neautentična. Međutim te nespretno iskonstruirane optužbe nisu bile neutemeljene, jer je Svetozar Pribičević, čelni čovjek Koalicije nakon odlaska Supila, održavao redovite veze s emisarima srbijanske vlade, čija je politika bila antiaustrijska, svoju politiku nastojeći koordinirati s njezinom. Pribičević je također 1932. kao politički emigrant potvrdio navode optužnice tvrdeći da su optuženi doista vodili antidržavnu politiku i bili veleizdajnici. Povremeni pokušaji dualističkih čimbenika da se obnove kvaziustavni mađaronski režim i Narodna stranka nisu uspjeli. Umjesto toga pred Prvi svjetski rat dolazi u nekoliko navrata do uvođenja komesarijata zbog sve težih političkih prilika i potrebe učvršćenja podčinjenosti Hrvatske Mađarskoj. Posebno je velike proteste izazvala tzv. željezničarska pragmatika, kojom mađarska elita želi ozakoniti do tada nezakonito korištenje mađarskog kao službenog jezika na željeznicama u Hrvatskoj. Kralj Franjo Josip uvijek je podupirao dualistički poredak i mađarske interese pretpostavljao hrvatskim.

Braća Antun i Stjepan Radić bili su najistaknutiji pripadnici nove »naprednjačke« generacije. Pokrenuli su list *Dom* 1899. za prosvjeđivanje seljaštva, a 1904. osnovali Hrvatsku pučku seljačku stranku, koja će do 1918. imati tek manje političko značenje zbog vrlo uskog biračkog prava, ali koja će u jugoslavenskoj državi prerasti u masovni nacionalni pokret. Braća Radić osudila su Riječku rezoluciju i politiku »novog kursa« i, unatoč mnogim političkim zaokretima, sve do jeseni 1918. zastupala stari austroslavistički program reorganizacije Monarhije u podunavsku državu ravnopravnih naroda. Zalagala su se za solidarnost slavenskih i južnoslavenskih naroda, posebno u Habsburškoj Monarhiji, osuđivala hrvatski i srpski ekskluzivizam i zalagala se za autonomiju i teritorijalnu cjelovitost Hrvatske. Zbog svoje austroslavističke orijentacije kritizirala su oportunističku politiku Hrvatsko-srpske koalicije, ali su u početku podupirala to što je Koalicija zamijenila mađaronski režim. Kasnije, u vrijeme Prvoga svjetskog rata, Stjepan Radić često se sukobljavao s Koalicijom u Hrvatskom saboru i privremeno je surađivao s frankovcima.

U omladinskim krugovima tada sve više jača »integralno jugoslavenstvo«, koje govori o »jugoslavenskom narodu« i aludira na mogućnost sloma Monarhije i stvaranja jugoslavenske države. Balkanski ratovi i slom osmanlijske vlasti na Balkanu ojačali su prjugoslavensku orijentaciju u mnogim dijelovima hrvatskog građanstva. Najveći dio hrvatskog građanstva napustio je odavno nekadašnje stavove o Monarhiji kao težištu za balkanske narode i prihvatio načelo da Balkan treba pripasti balkanskim narodima. Pripadnici hrvatske omladine u godinama pred Prvi svjetski rat izveli su više atentata na istaknute političare u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Jugoslavensku orijentaciju formalno su zagovarali i mnogi utjecajni srpski političari u Hrvatskoj

Stjepan Radić

Stjepan Radić (1871–1928), političar i publicist. Zbog političke aktivnosti onemogućen mu je studij prava u Austro-Ugarskoj Monarhiji, pa je studij završio u Parizu (1899). Blisko je surađivao s T. G. Masarykom. Zajedno s bratom Antunom radio je na političkom organiziranju seljaštva. Zajedno su pokrenuli i uređivali list *Dom* (1899–1900) i 1904. osnovali Hrvatsku pučku seljačku stranku koja se zalagala za rješavanje agrarnoga i socijalnog pitanja te nacionalnog pitanja Hrvata u Austro-Ugarskoj Monarhiji, kao i za uvođenje općeg prava glasa. Protivio se ujedinjenju Države Srba, Hrvata i Slovenaca s Kraljevinom Srbijom bez prethodnog dogovora o položaju Hrvatske u novoj državi.

(Izvor ilustracije: Stjepan Radić, *Uzničke uspomene, I. dio*, Zagreb, 1929., Naklada slavenske knjižare St. i M. Radić u Zagrebu)

– posebno Svetozar Pribičević – koji će nakon 1918. podržavati srbijansku dominaciju. Hrvatsko-srpska koalicija došla je 1913. na vlast, ali se morala odreći zahtjeva za reviziju Nagodbe i, osim nekih manjih ustupaka, zahtjeva za ukidanje željezničarske pragmatike. Od ostalih stranaka treba spomenuti Čistu stranku prava koja se nastoji oslanjati na bečke krugove oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, čiji je program stvaranje velike Austrije. Veći politički utjecaj frankovci su mogli steći tek u neustavnim okolnostima, kao u vrijeme bana Pavla Rauha 1908. godine. U vrijeme kada je već bila smanjena politička uloga Josipa Franka, a vodstvo stranke preuzima Aleksandar Horvat, dolazi 1910. do spajanja kršćansko-socijalne skupine oko dnevnika *Hrvatstvo* s »frankovcima« u Stranku prava koja kao temelj svoga političkog rada ističe program iz 1894., a uživa i skrivenu podršku velikoaustrijskih krugova. U vrijeme Prvoga svjetskog rata Hrvatski je sabor, u kojem je većinu imala Hrvatsko-srpska koalicija, nastavio s više-manje redovitim zasjedanjem sve do 29. listopada 1918. kada je po žurnoj proceduri usvojen prijedlog S. Pribičevića i drugova, prihvaćen prethodne noći na sjednici Središnjeg odbora Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba – Hrvatski državni sabor temeljem potpunog prava naroda na samoodređenje donosi odluku o raskidanju svih dosadašnjih državnopravnih odnosa i veza između »Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te Kraljevine Ugarske i Carevine Austrije s druge strane«; Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom proglašavaju se posve neovisnom državom prema Ugarskoj i Austriji; nova država »prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi«. ⁷ Potom je Sabor usvojio i prijedlog A. Pavelića i drugova te je Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba priznao vrhovnu vlast.

Dalmacija, koja dobiva današnji oblik u protuturskim ratovima od 15. do 18. stoljeća, došla je 1797. nakon propasti Mletačke Republike Mirom u Campoformiju, kao i Istra i Boka kotorska, pod vlast Austrije. Osim kratkotrajne francuske vlasti od početka 1806. do kraja 1813. (od 1809. u sastavu Ilirskih pokrajina), Dalmacija je pod neposrednom vlašću Beča ostala do 1918. Dubrovačka Republika, koju su Francuzi zauzeli 1806., ukinuta je 1808. i, nakon kratkotrajne francuske vlasti, od 1813. ostala je u sastavu Habsburške Monarhije kao dio Dalmacije. Iako su Hrvatski i Ugarski sabor često tražili priključenje Dalmacije Zemljama Ugarske Krune, Beč je odbijao te zahtjeve smatrajući da bi time one previše ojačale. No istovremeno je austrijska vlada ekonomski favorizirala Trst i, do 1859., Veneciju, što je Dalmaciju učinilo najzaostalijom zemljom Monarhije do kraja 19. stoljeća. Ogromnu većinu stanovništva činilo je seljaštvo, uglavnom u kolonatskom odnosu, a zemljoposjednici i činovnici činili su društvenu elitu, koja se u javnosti služila isključivo talijanskim jezikom. Među talijanaškom inteligencijom, u kojoj je bilo malo etničkih Talijana, prevladavali su slavo-dalmatski regionalizam i inzistiranje na očuvanju političko-administrativne odvojenosti Dalmacije od Banske Hrvatske.

Do 1860-ih godina u Dalmaciji je djelovalo nekoliko istaknutih osoba s hrvatskom i slavenskom orijentacijom, poput Ante Kuzmanića i Stjepana Ivičevića, ali nije

⁷ Zlatko Matijević, Guske u magli: Djelovanje članova Središnjega odbora Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu (listopad 1918. – siječanj 1919.), *Godina 1918. – Prethodnice, zbivanja, posljedice – Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, ur. Zlatko Matijević, Zagreb 2010., 116–117.

postojao organiziran hrvatski politički pokret. U toku revolucije 1848–1849. samo su pojedine općine iz dubrovačkog i bokeljskog područja pozitivno odgovorile na pozive iz Hrvatske za sjedinjenje, dok ih je velika većina ostalih dalmatinskih općina ignorirala ili odbila. Hrvatski politički pokret – često zvan i »hrvatski narodni preporod u Dalmaciji« – postupno se stvara početkom 1860-ih godina kada istaknuti narodnjaci – Miho Klaić, Mihovil Pavlinović i drugi – ističu potrebu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom na temelju povijesnog i narodnog prava. Talijanaško građanstvo zagovaralo je očuvanje *statusa quo*, tj. neposrednu vlast Beča nad Dalmacijom i njezinu potpunu odvojenost od Hrvatske. To je bilo u skladu s osnovnom politikom austrijske vlade, koja je smatrala da uređenje državnopravnih odnosa u Monarhiji mora prethoditi rješenju dalmatinskog pitanja. Oslanjajući se na prevlast talijanaški orijentirane elite Beč je stvorio posebni Dalmatinski sabor i time istaknuo namjeru da trajnije sačuva odvojenost sjeverne i južne Hrvatske. Talijanski je jezik dominirao u javnom životu, čak i u narodnjačkim krugovima, jer je prva generacija narodnjaka bila vještija talijanskom nego hrvatskom jeziku. Na prvim izborima za Dalmatinski sabor 1861. autonomaši su odnijeli premoćnu pobjedu, ali već tada su narodnjaci odnijeli prevagu u seoskim općinama te Dubrovniku i Boki kotorskoj.

Od 1862. narodnjaci ili aneksionisti okupljaju se oko lista *Il Nazionale*, koji će od 1870-ih godina uglavnom izlaziti na hrvatskom s povremenim talijanskim priložima. Njihov je osnovni cilj bilo pridruženje Hrvatskoj, ali tako da Dalmacija zadrži svoje posebno unutarnje uređenje, poseban komunalni sustav na otocima i obali te značaj talijanske kulture u javnom životu. Na izborima za Dalmatinski sabor 1870. Vlada je prestala podupirati autonomaše i osigurala je slobodne izbore bez pritiska birokracije, očekujući da saborska većina prihvati slanje zastupnika u bečko Carevinsko vijeće, a time i novostvoreni dualistički poredak. Zahvaljujući neutralnosti državnih organa narodnjaci su stekli većinu u Dalmatinskom saboru i do 1880-ih godina preuzeli kontrolu nad svim općinama, osim nad Zadrom. No nisu mogli prevladati dualistički poredak, koji je jamčio odvojenost Dalmacije od Hrvatske i Slavonije. Nakon 1877. Narodna stranka više ne spominje pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom u adresama Dalmatinskog sabora i drugim službenim aktima. To je bio uvjet da Vlada tolerira narodnjačku pobjedu u Saboru i većini općina. Umjesto sjedinjenja narodnjaci su se morali zadovoljavati »politikom mrvica«, tj. sitnim ustupcima austrijske vlade oko ekonomske modernizacije i postupnog uvođenja hrvatskog jezika u upravne i sudske poslove sve dok dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću podupiru vladine prijedloge. Vlada je odbijala uvođenje hrvatskog jezika u unutarnju upravu, gdje je dominirao talijanski, a nastojala je proširiti i upotrebu njemačkog sve do 1912. kada je hrvatski uveden u državne organe, osim vojske. Iako začetke pravaške misli možemo pratiti od kraja 1860-ih, početak razvoja pravaštva u Dalmaciji veže se uz 1884. godinu, kada je u Zadru pokrenut list *Katolička Dalmacija* pod vodstvom don Ive Prodana. Kritika oportunitizma Narodne stranke, koja je, po sudu pravaša, zanemarila borbu za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, svakako spada među glavne razloge za ovu akciju. No u Dalmaciji »pravaštvo« nikada nije značilo izvorni Starčevićev nauk o samostalnoj hrvatskoj državi koja bi s ostalim zemljama Monarhije mogla biti povezana samo osobom vladara, već isticanje hrvatskog državnog prava i državne autonomije ujedinjene Trojedne kraljevine u okviru Monarhije. Mlađi pravaši – posebno Ante Trumbić i Frano Supilo – od 1890-ih godina uz državno pravo ističu i prirodno pravo, i osim toga jače naglašavaju antidualističku politiku. Godine 1894. pravaške grupacije u Dalmaciji

fuzioniraju se u jedinstvenu Stranku prava, koja naginje prema trijalizmu i osuđuje narodnjačku »politiku mrvica«. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća pravaši postaju najjača politička organizacija u Dalmaciji, ali njihova praktična politika ne može se bitno razlikovati od politike narodnjaka.

Narodnjaci su 1860-ih i u prvoj polovici 1870-ih godina pretežno isticali slaven-sku i južnoslavensku orijentaciju. Mihovil Pavlinović već je krajem 1860-ih godina zagovarao jače isticanje hrvatstva i katoličanstva kao osnovnih obilježja Dalmacije, ali hrvatsko-srpska suradnja privremeno se nastavila. Od kraja 1870-ih godina dolazi do sve izraženijih nacionalnih sukoba Hrvata i Srba i stvaranja zasebne srpske političke stranke. Tokom 1880-ih i 1890-ih godina srpski i talijanaški političari uglavnom su koalirali prilikom izbora za Dalmatinski sabor, ali nisu mogli ugroziti hrvatsku većinu, čiji je najistaknutiji čovjek ostao Miho Klaić. Srpski su političari, od kraja 1870-ih godina, tvrdili da je Dalmacija po narodnosti srpska zemlja i suprotstavljali su se, poput autonomaša, njezinu sjedinjenju s Hrvatskom. Pravaške struje u Dalmaciji krajem 19. stoljeća i kasnije nisu nikada zastupale Starčeviću tezu o hrvatskom karakteru gotovo čitavog južnoslavenskog prostora. No, poput hrvatskih političara u Banskoj Hrvatskoj, inzistirali su da Srbi u Trojedinj Kraljevini ne mogu biti nacija, tj. nositelji državnosti, već samo hrvatski građani (»politički Hrvati«) srpske narodnosti.

Procesi hrvatske nacionalne integracije bili su najteži i najsporiji u Istri. Tu je dominacija talijanskog građanstva i talijanskog jezika bila još izraženija nego u Dalmaciji, jer je u zapadnim kotarevima postojalo brojno talijansko stanovništvo, ne samo u gradićima već i na selu. Tokom 1860-ih godina predvodnik u procesu nacionalne integracije bilo je katoličko svećenstvo na čelu s biskupom Jurjem Dobrilom, koji se dosljedno zalagao za načelo dvojezičnosti – tj. afirmaciju hrvatskog u javnim poslovima – ali bez uspjeha. Veliku ulogu u širenju hrvatske preporodne svijesti u Istri imao je list *Naša sloga*, koji je počeo izlaziti 1870. s programom nacionalne ravnopravnosti Hrvata i Talijana i suradnje južnoslavenskih naroda. Od 1880-ih godina u politički i javni život ulazi nova generacija – predvođena Matkom Mandićem, Matkom Laginjom i Vjekoslavom Spinčićem – koja zagovara sjedinjenje Istre s Hrvatskom i često kritizira dualizam. No i nova generacija mora računati na potporu Bečke vlade, koja ne ugrožava dominaciju talijanskih liberala u Istri, ali ne podupire otvorenu talijanizaciju. Na istarske Hrvate utječu pravaške ideje, ali, zbog suradnje sa Slovencima, puno se više ističe prirodno pravo i ne govori se o »planinskim Hrvatima«. Do kraja 1880-ih godina Narodna stranka, koja okuplja istarske Hrvate i Slovence, preuzima upravu u svim kotarevima istočne i u većini kotareva srednje Istre. Kratko vrijeme, od 1896. do 1903., izvjestan je utjecaj imao pokret istarskog regionalizma pod vodstvom Ivana Krstića, koji je podupiralo talijansko građanstvo da bi oslabilo Narodnu stranku. Poput Dalmacije, i u Istri narodnjaci sve do Prvoga svjetskog rata vode »politiku mrvica«, tj. uglavnom podupiru austrijsku vladu u Carevinskom vijeću u zamjenu za manje političke i ekonomske koncesije. Od 1880-ih godina osnovane su mnoge čitaonice, kulturna društva, osnovne škole i druge ustanove, koje su poticale razvoj i omasovljenje hrvatskog nacionalnog pokreta. Borba između hrvatsko-slovenske Narodne stranke i Talijanske liberalne stranke bila je glavno obilježje političkih zbivanja u Istri od 1880-ih godina do 1914. U početku je talijansko građanstvo imalo premoć u zapadnoj i srednjoj Istri, ali do izbora 1907. Narodna je stranka postala najjača politička grupacija u većini istarskih općina. Do Prvoga svjetskog rata Narodna je stranka stekla prevlast u izrazito slovenskim i

hrvatskim općinama sjeverne, istočne i središnje Istre, a stekla je značajan utjecaj i u zapadnim općinama. No prevlast talijanskog jezika u javnom životu zadržala se do kraja tog razdoblja i još dugo kasnije.

Od ostalih područja koja pripadaju današnjoj Republici Hrvatskoj, treba spomenuti Međimurje i Baranju. Međimurje je bilo u sastavu Mađarske do jeseni 1848. kada ga je Jelačić pripojio Hrvatskoj. Početkom 1861. vraćeno je u sastav Mađarske i tamo je ostalo do kraja 1918. kada je priključeno novoj jugoslavenskoj državi. Baranja je čitavo vrijeme do 1918. bila u sastavu Mađarske. U tim je područjima provedena sustavna mađarizacija, mađarski je jezik bio jedini službeni u državnim uredima i školama, a pretežno se koristio i u Crkvi. Hrvatski orijentirana inteligencija nije se u tom razdoblju politički organizirala, no etnički sastav stanovništva nije se bitno izmijenio, tj. područje Međimurja ostalo je gotovo potpuno, a područje Baranje pretežno, naseljeno Hrvatima. Oba su područja krajem 1918. ušla u novoosnovanu jugoslavensku državu.